

Nemzetiségi történetírásunk új pászmáján II.

„Korszerű szempontok szerint“

BURA LÁSZLÓ: Az iskola, amelyben Szatmáron tanítok, egyike az 1971-ben létesült magyar tannyelvű iskoláknak. Jellege, következőképpen neve is az oktatási rendszerünkben végbement változások folytán rövid idő alatt többször módosult: elméleti líceum, majd reál-humán líceum lett, ma ipari líceum. Monográfiájának megírását több éve az igazgatóság is szorgalmazza. Ez megyszerte általános jelen-ség — a kampányszerű mozgalom azonban csak általánosságokban mozgó, szokványos írásokat eredményez. Pedig volna miről írni újszerűen, korszerűen.

Az új utak egyike — amint Jakó Zsigmond itt elhangzott szavaiból is kitűnik — az eddig névtelen történelem feltárása. Ezt segíti a régi diáknévsorok köz-zététele, statisztikai és szociológiai feldolgozása is, amelynek példája éppen az itt méltatott, *Nagyenyedi diákok 1662—1848* című kötet. Ebből a megfontolásból kezdem hozzá Jakó professzor ösztönzésére és a Nicolae Iorga Történeti Intézet felszólítására az egykori szatmári református kollégium diáknévsorainak közlésre való előkészítéséhez.

E kollégium diáknévsorainak feldolgozása, egykori diáktársadalmának korszerű szempontok szerinti bemutatása és értékelése — iskolatörténetünk nélkülözhetetlen adaléka. Olyan tanintézetéről van szó, amelyet a történeti források már a XVI. század második felében — a liceumunk épületében működő — *főiskolaként* emlegetnek, noha főiskolás diáktársadalmát csak 1610-től kezdődően tudjuk okiratokkal igazolni. Fejlődéstörténete a politikai események és a háborúk függvénye volt. Az osztrák hatóságok 1754-ben egy időre megfosztották kollégiumi rangjától, egyszerű grammatikai iskolává változtatták. Fokozatosan fejlődött ismét gimnáziummá: 1820-tól már hat, később hét osztályossá, de 1859-ben az újabb osztrák közigazgatási reform megint megtorpanásra kényszerítette.

Az iskola XVII—XIX. századi diáktársadalmáról két forrás tudósít: a tanulók és a tanárok névsorát 1610-től 1738-ig tartalmazó latin nyelvű matricula, valamint az 1820-tól 1856-ig terjedő időszak magyar nyelvű beírási anyakönyve. A kolozsvári egyetemi könyvtár őrizi még az iskola XIX—XX. századi évi értesítőit is: ezeknek adatai oktatásunk szociológiai vonatkozásának körvonalázásában nyújthatnak értékes támpontokat.

Az anyag első része már hat éve kiadásra kész állapotban van. Vekov Károly, a Nicolae Iorga Történeti Intézet kutatója a latin anyag szövegűségét is ellen-örizte. A beírási napló szép írással írt, könnyen olvasható, így feldolgozása nem okoz különösebb nehézséget. Sokoldalú felhasználhatóságát fokolja, hogy bejegyez-

ték a tanulók szüleinek nevét és foglalkozását, származási helyét és lakhelyét is. Szeretném a második részt is még ebben az évben kiadásra kész állapotban elkészíteni, ezt követően pedig elvégzem az anyag statisztikai és szociológiai feldolgozását. Persze, az anyag feldolgozása sok időt és munkát igényel, de lehetőségeim függvényében igyekszem mielőbb elkészíteni és a kiadó asztalára helyezni.

„A szeretet ma is él“

JUHÁSZ ISTVÁN: A Kriterion Könyvkiadónak az erdélyi diákság történetével foglalkozó kötetét arra a *szeretetre* figyelmeztetnek, mely körülvette régi iskoláinkat. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy ez a szeretet ma is él a romániai magyar nemzetiség legkülönbözőbb csoportjaiban és rétegeiben. Társadalmunk századokon át a felemelkedés útját látta az iskolákban, családok tízezreinek élete forrt össze a kollégiumi közösséggel, sokaké a peregrinációban megismert külföldi akadémiaikkal is. A holland Henk van de Graaf, aki 1979-ben megjelent disszertációjában a XVIII. századi diákéletnek eddig csak madártávlatból ismert problémakörét részleteiben tárta fel, nem iskolatörténeti kutatások végett jött Kolozsvárra. Itt fedezte fel, hogy közösségi életünknek jellemző vonása az iskola- és tanulásseretet élő hagyománya, s ez a felfedezés indította őt több éven át tartó kutatómunkára.

Iskola és társadalom hagyományos egységének mai jelentőségét emeli ki az a tény, hogy ezt a kutatási feladatokkal foglalkozó megbeszélést a *Korunk* szerkesztősége hívta össze. Az időszerű feladatok meghatározásánál nem hallgathatjuk el azt a kritikai megjegyzést, hogy sok régebbi iskolai publikációt egy, az iskolafalal által körülzárt szemlélet jellemez. Örvedetes kivételként kell megemlítenünk — több részlettanulmány mellett — Koncz József, Váró Ferenc, Török István és Gál Kelemen monográfiáit. Újabb iskolatörténeti munkákat várva, ki kell emelnünk az összehasonlító vizsgálatok nélkülözhetetlenségét. A kutatóknak a különböző erdélyi egyházak testéhez tartozó kollégiumok elkülönülő társadalmi köre elhanyagolása nélkül, a hazai iskolatörténet egységében kell végeznie munkáját. Az iskolák közötti kapcsolatok, akárcsak a sokszor párhuzamos fejlődés megismerése, nem csupán általános eredményekhez vezet, hanem a tanulmányozott iskola életét is megvilágítja. Bogdan-Duică professzor Simion Bărnăușról írt tanulmánya mutat rá arra, hogy a balázsfalvi román diákok és a nagyenyedi kollégiumban jogot hallgató togátusok ugyanazon tankönyvekből ismerték meg a reformkor szabadságeszményeit. Hogy Erdély különböző nemzetiségeit egyesítették a művelődési törekvések, annak beszédes bizonyága Tonk Sándor munkája, amely előreláthatólag mind az erdélyi magyar, mind a szász történetkutatók kézikönyve lesz.

A *Nagyenyedi diákok* című Kriterion-kiadvány nem a Bethlen Kollégium története megírásának igényével készült, de igazolja, hogy az iskolatörténet lényeges kérdése annak a földrajzi-társadalmi régióknak a megismerése, ahonnan az iskola diákjait gyűjtötte, s ahova a végzettjeit kibocsátotta. A diáknévsorok azt tanúsítják, hogy a Kollégium szorosabban egybekapcsolódott a háromszéki társadalmi harcokkal, mint az Enyed környéki jobbágyfalvak életével. Hogy a Kollégium és a diákokat adó falvak kapcsolata milyen további társadalmi kérdéseket vet fel, arra hadd említsék itt egyetlen példát: Kézdiálbis a XVII. század óta úgyszólván együtt élt az enyedi kollégiummal, aminek sok egyéb mellett egyik jele, hogy a XIX. század eleji albisi keresztelési és konfirmációs jegyzőkönyvek szerint, míg évente körülbelül ugyanannyi fiú és leány született, addig a konfirmációs életkorban már a leányok száma a fiúk számának kétszerese. A falu más dokumentumai világosan tükrözik, hogy a nemek arányának ilyen megváltozása milyen sok súlyos problémát okozott. A Kollégium tehát nemcsak a subscriáltak sorsára gyakorolt befolyást, hanem azokra is, akik otthon maradtak.

A most szóba került kiadványok nem érintik az iskolatörténet főkérdését: a kollégiumi tananyag nevelő hatását és társadalmi funkcióját. A régi iskolák tanterveivel és tankönyveivel foglalkozni a mai tantárgyak előzményei iránti érdeklődéssel is lehet. Arra a kérdésre, hogy mit tanítottak a mai tanárok elődei, sokszor inkább negatív választ kapunk: az esetleges egykorú külföldi példákkal való egybevetés inkább azt mutatja, hogy mit *nem* tanítottak, pedig ekkor és ekkor már taníthaták volna. Termékenyebb azonban azt kérdezni, mit *tanultak* az egykori diákok. A latintanulás egyoldalúnak vélt, kitartó szorgalmazása nem tekinthető egyszerűen nyelvtanulásnak. Az egymásra épülő latin osztályok auctoraí reformáció kori humanizmus morális életeszményébe, életprincípiumaiba vezették be az ifjúságot. A diákélet közösségi rendjével való foglalkozás közben merült fel az a kérdés, hogy mi volt a konkrét, hazai tartalma a szállóigének: „non scholae, sed vitae“? Megválaszolatlan kérdésként szeretném átadni ezt iskolatörténeti kutatóink-

nak, azzal a sejtéssel együtt, hogy az erre adandó válasz központi jelentőségű az iskola társadalmi funkciója meghatározásában.

Természetes igény, hogy az iskolatörténet mutassa fel régi kollégiumaink művelődési jelentőségét is. Úgy vélem, megbecsülendő értékekre lehet rámutatni, ha a kérdést indokolt szerénységgel kezeljük. Bár a XVIII. század vége előtt műveltség és értelmiség közelebb járt az európai egységhez, mint a nemzeti nyelvek iskolai uralmának korában, itthon megjelent latin nyelvű tankönyveinket, disputációinkat vagy a külföldi tudós társaságoknak elküldött pályaműveket mégsem tekinthetjük az egyetemességet gyarapító hozzájárulásnak. Az „egyetemes” — mint könyvek és eszmék szabad áramlása — korunk sajátja; a régi egyetemesség a helyi kérdések azonos gondolkodásban való konkrét megválaszolása volt „deák” nyelven. Ahol távoli akadémiák kollégiumainkba hazatért tanítványai nem szüntek meg az egyes korszakok haladó eszméiért tovább lelkesedni és azok érvényéért küzdeni, valóban nagy dolgot műveltek — a mi itthoni életünkért, itthoni mértékeink szerint. Ilyen értelemben beszélhetünk iskoláink értelmiségformáló szerepéről is, tudva, hogy az értelmiség lényege a szolgálat.

„Értelmiségünk kialakulásának tényezői”

GÁLL ERNŐ: Nemcsak házigazdaként, hanem mint az értelmiség kérdéskörével foglalkozó is nagy örömmel, elégtétellel veszek részt a mai megbeszélésen. A könyvek, amelyeket ma itt együtt értékelünk és vitatunk, két szempontból relevánsak számomra. Mindenekelőtt az értelmiségkutatáshoz nélkülözhetetlen történelmi viszszatekintést biztosítják, s ily módon — Jakó Zsigmond, Benkő Samu és Spielmann József munkái után — olyan adatokkal járulnak hozzá az erdélyi értelmiség múltjának feltáráshoz, amelyek nélkül nem érthetjük meg jelenünket sem. Nagyobb munkára készülök, monográfiát szeretnék írni a kelet-európai értelmiség és a nemzeti-nemzetiségi törekvések összefüggéséről. Noha ez a reláció történelmileg később jelentkezik a ma szőnyegen lévő könyvek tárgyalta kornál, szerzőikben máris értékes munkatársakra ismerhettem.

Másodsorban meggondolkoztattak ezek a művek abban az összefüggésben is, hogy tudatosítják értelmiségünk kialakulásának nyugat-európai tényezőit. A kelet-európai irástudók tegnapi és mai szerepének tanulmányozásában nyilván az itteni történelmi, gazdasági, politikai és kulturális körülményekre kell súlyt helyeznünk, szerzőink jóvoltából azonban most arra is jobban felfigyelhetünk, hogy mit jelentett a fejlett Nyugat, mit jelentett a polgári demokratikus törekvéseket kifejező kultúrákkal való rendszeres kapcsolat.

A kelet-európai sajátosságok feltárása nem feledteti, hogy művelődésünk nyugati forrásokból is bőven merített.

„Az arnyalt látásmód támogatása végett”

HERÉDI GUSZTÁV: A megvitatott könyvek számomra olyan jelentéshordozó értékeink, mint a kolozsvári Bánffy-palota, a brassói Fekete-templom, a váradi Körösvidéki Múzeum, Töröcsvár vagy Suceava, Berethalom vagy Dömsöd, Gelence vagy Putna monostorai, kastélyai, udvarházai, templomerődei, várai. Akárcsak a patinás történelmi hajlékok, e könyvek is hovatarozásunk tanúságai. Valamely holland egyetem erdélyi diákjainak névsora nekem annyit mond, mint egy pompás szárnyas oltár; hajdani egyetemi hallgatók nyugati útjának leírása olyannyira megfog, akárcsak egy robusztus bástya; a régi diplomák vagy a Bolognából, Freiburgból, Leydenből, Oxfordból hazahozott kézikönyvtárak ismertetése fölér egy remekbe faragott várkapuval. Mert amiként az építmények román kori boltívei, gótikus kapui, reneszánsz ablakai vagy barokk szobrai bizonyítják, hogy a rómaiak idejővelete, a kereszténység fölvelete és a latin ábécé elsajátítása óta mi a nyugati kultúrához tartozunk, ugyanúgy ez a két könyv is azt tanúsítja, hogy mind iskola-ügyünk megszervezése terén, mind a legjobbaink, művelt főink egyéni tanulmányútja révén szorosan kapcsolódunk az európai művelődési körhöz, a reformáció előtt éppúgy, mint azután, a török uralom idején is, akárcsak annak előtte vagy annak utána. Sőt — tegyem hozzá —, míg másfelé, például Boszniában vagy Albániában, a török erőszakosan térített az iszlám hitre, nálunk Erdélyben, Havaselvén, Moldvában etnikai és vallási türelmet tanúsított, szemben a katolizáló és germanizáló Habsburgokkal.

Pár évvel ezelőtt olvastam egy külföldi történész érvelését, aki szerint az egész Kárpát-medence a történelem során mindenekelőtt Kelet-Európához tartozott.

GY. SZABÓ BÉLA: PATAK (1936)

GY. SZABÓ BÉLA: ELSZÁRADT FENYŐ

Érvelése nagyjából arra szorítkozott, hogy kimutassa: a mi agrármúltunk a porosz (tehát a kelet-európai) útnak felel meg. Nem vagyok történész, de tudom, hogy a porosz és az amerikai út merev alkalmazása minden országra nem egyéb, mint durva sablonerőltetés. Magamban sokat vitáztam a kutatóval, s idéztem vele szemben Veres Pétert, aki igazán otthonos volt a kérdésben, és aki szerint az Alföld parasztsága a szó nyugat-európai értelmében véve sohasem volt jobbágy, de gondoltam arra is, hogy a székelyek vagy a szászok, a román parasztok egy része (a móc bányászok, vándorjuhászok) ugyancsak nem volt tipikus jobbágy; érveltem magamban azzal is, hogy a Bánságban, a Bácskában, az Alföld közepén, Arad vagy Bihar nagy részén a török hódoltság idején, a parasztvárosok kialakulása során ugyancsak sajátos, a két sémába nem fogható társadalmi viszonyok és gazdálkodás alakult ki, és e sajátosság megmaradt a török kiűzése után is, amikor sem a bevándorló szabad telepesek, sem az őslakók nem taszították jobbágysorba, hanem kívánatos státust kaptak.

Ugy adódott aztán, hogy ez a történész ellátogatott hozzánk. Nos, elvittem Szebenbe és Besztercére, Csíksomlyóra és Fogarasra, Körösfőre és Bonchidára, Enyedre és Gyulafehérvárra, mutattam neki téglagótikát és ezeréves latin könyvet, gót betűs régi feliratokat és csupa római faragott kövekből álló lapidáriumokat, hadd lássa, hogy nem lehet csupán egyes jelek, jelenségek, vonatkozások alapján megítélni egy nagy-nagy tájegység hovatartozását, hanem csakis a gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési viszonyok összességét tekintve. Persze, mindezzel nem akarom elhallgatni egykori társadalmi berendezkedésünk vagy művelődési életünk keleti vonásait. Bármilyen letagadás, elkenés hamisításhoz vezet; a mi hazánkra pedig épp a népek, termelőmódok, kultúrák találkozása jellemző.

Bocsáttassék meg nekem ez a kis kitérő, amelyet nem véletlenül, hanem az árnyalt látásmód támogatása, hangoztatása végett engedtem meg magamnak, mint-hogy e könyvek igen-igen értékes adalékokat szolgáltatnak ebben az irányban. Hadd tegyem még hozzá, hogy e művek kiegészítéseként szeretnék olvasni (néhány ilyen tanulmány jelent már meg) a hozzánk érkezett lengyel, litván, francia, olasz, német, cseh, morva, svájci tanárok, iskolamesterek hazai tevékenységéről, és nemcsak a diákok, hanem az ugyancsak tanulni ment egykori mesterlegények, iparosok, kereskedők, katonák Nyugat-járásáról, tapasztalatairól.

VERESS ZOLTÁN: Heinrich László következik szólásra. Mivel nem valószínű, hogy ő meg fogja említeni, hadd említsem meg én (elnézést kérve a közbeszólásért), hogy Heinrich László is tudomány- és pedagógiatörténeti szerző: *Az első kolozsvári csillagda* című könyve egy négy száz éves tanintézetünk múltjába nyújt betekintést.

„Sokoldalúbbá és elmélyültebbé“

HEINRICH LÁSZLÓ: Iskolatörténeti vizsgálódásokról lévén szó, három olyan témakört említenék, amelyekre felfigyelhetnének a történészek, s esetleg a kiadók is „ráharaphatnának“.

1. Közérdeklődésre tarthat számot az a sok próbálkozás és némi eredmény is, amely Erdélyben a *főiskolai oktatás* ügyével kapcsolatos.

Az első egyetemet János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem szerette volna megalapítani. Udvari orvosa, Blandrata György külföldi professzorokat akart toborozni ehhez a soha létre nem jött főiskolához. A második egyetemet 1579-ben hozta létre Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király. Ennek az egyetemnek helyi és időbeli koordinátáit ismerjük. Az általa alapított schola egyidőben szolgált az elemi, a közép- és a felsőfokú oktatást. Természetesen ez az iskola nem mérhető össze sem az itáliai, sem a párizsi, sem a németalföldi egyetemekkel. Jelentőségét és művelődéstörténeti szerepét csak akkor értékelhetjük helyesen, ha szem előtt tartjuk az akkori idők lehetőségeit. Az egyetem sokat költözött ide-oda a régi Kolozsváron, de helyi koordinátái pontosan meghatározhatók. Nem úgy, mint például a göttingi egyetemé, amelyet 1946 tavaszán hiába kerestem, mert kérdőzködésemről azt a választ kaptam: „az egész város egy egyetem.“

Erdekes, hogy míg a román történésztírók a Babeş—Bolyai Egyetem elődjének vallják és vállalják a Báthori-egyetemet, addig a magyar szerzők ezt kétségbe vonják. Az idők homályából pontosan ki kellene ásní, mettől meddig tekinthető ez az iskola egyetemnek. Az iskola egyetemi jellegét tagadók vegyék kézbe és tanulmányozzák például azokat a csillagászati előadásokat, amelyek a jezsuita, majd a piarista főiskola hallgatói számára készültek. Ezt az anyagot sem most, sem akkor nem lehetett begyömöszölni egy középiskolás diák agysejtjeibe. Végre tiszta vizet kellene önteni a pohárba, és vagy le kellene számolni egy legendával, vagy az

oknyomozó történetírás érveivel fényt kellene deríteni ennek az egyetemnek rövidebb-hosszabb ideig tartó működésére.

A harmadik egyetemnek induló intézmény a gyulafehérvári, majd az innen Nagyenyedre települő református kollégium. Bethlen Gábor fejedelem, az iskola alapítója, az 1622-es országgyűlésen a rendek elé azt a javaslatot terjesztette, hogy „közönséges akadémiát, univerzitást” kíván létesíteni. Ki kellene kutatni, miért nem így valósult meg a fejedelem szándéka.

2. A külhoni egyetemeket járt erdélyi diákok nevéhez nem fűződik nagy könyvtárak alapítása, de szerényebb, néhány kötetre terjedő *könyvgyűjtemény* — esetleg csak egy-két könyv — a peregrináció során bekerült tarsolyukba, és így a hazai iskolák könyvtáraiba akár világritkaságok is juthattak. Isaac Newton (1687-ben Londonban megjelent munkája, a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* például, amely klasszikus fizikai alaptételeit tartalmazza, René Taton francia tudománytörténész becslése szerint mindössze 250-300 példányban látott napvilágot. S ebből az első kiadásból két példány is található nálunk — egyik a kolozsvári egyetemi könyvtárban, a másik ugyanitt az akadémiai könyvtárban. Ez előbbi ide származásáról semmit sem tudunk, a másodikról már többet sikerült kinyomozni. Ezt a példányt Kolozsi Márton ajándékozta a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának. Kolozsi Márton mint senior 1692. augusztus 3-án Szaniszló Istvánnal együtt indul külföldre; szeptember elsején iratkozik be a leydeni egyetemre. Innen tér haza 1695. szeptember 6-án. A kolozsvári unitárius kollégium tanára lesz, és ilyen minőségben ajándékozta a könyvet a kollégium könyvtárának. Székfoglaló beszédének a címe: *De laudibus linguae Graecae* — amiből nyilvánvaló, hogy nem természettudós, hanem nyelvész volt.

3. Közelebről vizsgálandó volna végre a *természettudományok oktatásának* története is. Közismert, hogy a latin nemcsak az egyház, hanem az iskolai oktatás nyelve is volt nálunk egészen a XIX. század első feléig. Első fizikakönyveink ugyancsak latin nyelven íródtak. Nagyszébenben 1736-ban jelenik meg Marosvásárhelyi Tőke István könyve: *Institutiones Philosophiae Naturalis Dogmatico-Experimentalis*, amelyben a nagyenyedi református főiskola tanára Erdélyben elsőnek honosítja meg a kísérleti oktatást. Tankönyve 109 olyan ábrát tartalmaz, amelyek a kísérletek magyarázatát szolgálják. Ha ezek az eszközök mind megvoltak a nagyenyedi kollégium szertárában, akkor a főiskola igen gazdag kísérleti lehetőségekkel rendelkezett!

Megemlékeznék az első magyar nyelvű fizikakönyvről is, amely már a newtonianusok tanítása alapján készült. Szerzője Molnár János, aki 1769-ben a kolozsvári római katolikus főiskolán működött. Őt tekinthetjük a magyar nyelvű ismeretterjesztő és tudományos irodalom úttörőjének. Legjelentősebb munkája *A természettudományok Newton tanítványainak nyomdoka szerent*; ez az első magyar nyelvű fizika-tankönyv, amely 1777-ben jelent meg. Láthatjuk tehát, hogy miközben a XVIII. század második felében a külföldet járt és Erdélybe visszatérő diákok Descartes tanításait diadalra viszik, ugyanekkor megjelennek olyan tudományos munkák is, amelyek már Newton eszméit hirdetik.

A mondott három témakörrel való foglalkozás meggyőződésem szerint sokoldalúbbá és elmélyültebbé tenné iskolatörténeti vizsgálódásainkat.

„Kutatásaink nem esetlegesek”

LAKÓ ELEMÉR: Mindenekelőtt köszönetet mondok a szerkesztőségnek a meg-hívóért erre a hasznos kerekasztal-megbeszélésre. A vitaindító előadásokból meg az előttem beszélők hozzászólásaiból hosszú idő óta most nyílt először alkalmam belelátni a hazai értelmiség művelődéstörténeti kérdésekkel foglalkozó részének műhelyébe. Örömmel látom, hogy a megbeszélésben részt vevők munkája nem elszígettelt — hogy kutatásaink nem esetlegesek, hanem jól átgondolt és a mai tudományos igényeknek megfelelő, átfogó koncepció szerves részei.

Az értelmiség- és iskolatörténeti kutatások és tervek hallatára magam is új biztatást kaptam, hiszen a Jakó Zsigmond professzor sugallatára elkezdett anyaggyűjtésemnek az itt elhangzottak fényében fokozottabban látom értelmét, mintha abban a tudatban kellene dolgoznom, hogy további kutatásaim útján egyedül járok.

Az utóbbiak egyébként szervesen beleilleszkednek mind a tágabb értelemben vett értelmiség-, mind a szűkebb szférájú iskolatörténetbe; a kolozsvári unitárius és református kollégiumi könyvtárak könyvkölcsönzőiről szeretnék egy-egy összefoglaló munkát írni — a XIX. század első felét felölelve. A rendelkezésemre álló, ritkaságszámba menő eredeti könyvkölcsönző naplók alapján, remélem, sikerülni fog egy lépéssel tovább mennem az eddig megjelent könyvtörténeti munkáknál,

amelyeknek — a feldolgozott anyag természeténél fogva — be kellett erniük az olvasásra potenciálisan rendelkezésre álló művek számbavételével, vagy — amint Dankanits Ádám tette — a könyvekbe beírt tulajdonosok nevéből kellett kikövetkeztetniük azt, hogy a kérdéses műveket kik olvasták. Márpedig ismeretes, hogy főleg a közkönyvtárakba került könyveket nemcsak régi tulajdonosaik olvasták: sokkal nagyobb azoknak a száma, akik a könyvtárban jutottak hozzájuk akár benti olvasás, akár kikölcsönzés formájában. Az utóbbiak fölmérése, úgy vélem, igen érdekes és hasznos adatokkal bővítheti hazai értelmiségünk művelődéséről eddig egybegyűlt ismereteinket — az említett, meglehetősen mozgalmas korszakban.

„A teljes neveléstörténeti valóság“

SEBESTYÉN KÁLMÁN: Művelődéstörténetünk eddig kevésbé ismert területén, a középkori falusi elemi oktatás történetének kutatása terén is megindult a munka. Kalotaszeg elemioktatás-történetének megjelenése után készülöben van Marosszék és a Szilágyság elemi oktatásának története. Az újabb rész tanulmányok — az előbbieket remélhetőleg több dolgozat követi — lehetővé teszik az általánosítások megfogalmazását, a teljes neveléstörténeti valóság feltárását, középkori elemioktatás-történetünk megírását.

A középkori elemi oktatás történeti szintézisének alapvető feltétele a kellő gazdagságú és differenciáltságú tényanyag. Ennek megfelelően elsődleges feladatunk a középkori elemi iskolahálózat feltérképezése egész Erdély viszonylatában, s az iskolákra, iskolamesterekre vonatkozó levéltári adatok összegyűjtése. Az iskolák és a mesterek számából, tevékenységük folyamatosságából következtethetünk egy adott időszakon belül a táj művelődési arculatára, kulturális fejlettségére.

A rendelkezésre álló tényanyag megfelelő értékelése alapul szolgálhat bizonyos ellentmondások feloldására, valós következtetések levonására. A középkori elemi oktatás ellentmondásának tűnhet például az, hogy bár a források aránylag gyakran említik az iskolákat, a középkori falu parasztsága csaknem teljesen írástudatlan. A nagyfokú analfabetizmus oka csak részben az iskola hiánya vagy a rendszertelen iskolalátogatás: valódi okát az oktatási módszerek eredménytelenségében kereshetjük. Az írni-olvasni tudást az iskolába járó gyerekek többsége nem sajátította el.

Szőnyi Nagy István „nagy hiábavalóságnak s kerengő útvesztésnek“ nevezte a betűtettő-silabizáló módszert, amely három éven keresztül „ábé-aboztatta“ eredménytelenül a kisiskolásokat. Ha történetesen mégis megtanultak olvasni-írni a jobbágygyermek, akik később egész életükben földműveléssel foglalkoztak, akkor is idővel elfelejtették, mert termelőmunkájuk, általános életkörülményeik nem igényelték ezeket az ismereteket. A falusi kisiskola célja a gyermekek előkészítése a hűbéri társadalomba való zavartalan beilleszkedésre: annak az elérése, hogy a jobbágyok társadalmi helyzetüket természetesen és változatlanul tartásák. Az írás-olvasás-számolás elsősorban azoknak szólt, akiknek lehetőségük nyílt arra, hogy öröklött helyzetükből kiemelkedjenek. A szerény tananyagot főként azok a gyermekek sajátították el alkalmazásuk szinten, akik nem maradtak meg a paraszti életforma keretei között.

Kivételek természetesen e tekintetben is voltak. Érdekes kutatói feladatnak tartanám annak megállapítását, hogy különböző időszakokban egyes tájegységeken belül — vagy akár egyes falvakban is — a parasztság hány százaléka tudott írni. Az általános megállapítás, hogy például a XVIII. század végén a parasztságnak mintegy 10 százaléka ismerte az írást, érvényes-e a Szilágyságban, Székelyföldön vagy Kalotaszegen? Hangsúlyozni szeretném, hogy ha a középkori falusi kisiskola tanulóinak nagy része írástudatlan maradt is, ez nem jelentett teljes tudatlanságot, mivel a gyermekek nagy mennyiségű ismeretanyagot memorizáltak versek-szedve. Az iskola előszóval nemzedékről nemzedékre jelentős ismeretanyagot, egyre gyarapodó művelődési örökséget közvetített. (Az analfabetizmus csak a modern társadalomban jelent egyet a műveletlenséggel; a történelem folyamán voltak olyan népek, amelyek az írást nem ismerték ugyan, de csodálatraméltó építészeti kultúrájuk és fejlett társadalmi életük volt.)

Falun dolgozó nevelőink-tanáraink feladata lehetne a falusi házak padlásain, padládaiban heverő régi könyvek felkutatása. Az adatok összevetéséből lehetővé válna annak megállapítása, hogy milyen könyvek jutottak el a XVII—XIX. században az erdélyi falu világába. A könyvek bejegyzéseiből múlt századi vagy még régebbi kis magánkönyvtárak nyomaira találhatnánk. E régi könyvek mindenképpen jelentős tényezők voltak a falu szellemi arculatának kialakításában.

A középkori elemi iskolában a latin nyelv mellett az anyanyelvnek is jelentős szerep jutott, valószínűleg sokkal nagyobb szerep, mint ahogy eddig a kutatá-

sok feltételezték. Igaz ugyan, hogy a latin nyelv alapelemeinek ismerete nélkülözhetetlen volt a továbbtanuláshoz (ezért a felsőbb iskolába igyekvő tanulók igényelték az oktatását), és hogy a latin nyelv tanítása a falu közössége előtt rangot adott az iskolának, tekintélyt a tanítónak — de az iskolamesterek tulajdonképpen a latin nyelv tanítása során is tanítványaik anyanyelvére támaszkodtak. Szerintem döntő e tekintetben az a tény, hogy a falusi elemi iskola *főtantárgyait*, a vallási-erkölcsi-társadalmi ismereteket nyújtó katekizmust és az elsősorban szép élményszerű éneklést jelentő zsolnárt anyanyelven: magyarul tanították.

„Így vált közügygé...“

KOVÁCS MIKLÓS: Lakó Elemérhez hasonlóan előbb magam is köszönetet szeretnék mondani a *Korunk* szerkesztőségének azért, hogy részt vehettem ezen a kerekasztal-megbeszélésen, ahol a Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent művelődéstörténeti, iskolatörténeti és nem utolsósorban forrásközlő két kötetet volt alkalmunk közelebről megvitatni. Útmutató, módszert meghatározó, a modern történelemkutatás és iskoladokumentumaink értékes és eredményes találkozásának mintaképe az első kötet, a Jakó—Juhász-féle *Nagyenyei diákok*, míg az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Tonk Sándor munkája, eredményesen bizonyítja be, hogy a tárgyalt időszakban ez az országrész kiállja az összehasonlítás próbáját Európa „szerencsésebb“ tartományaival a középkori értelmiség kialakulásának, számanak és művelődési szerepének a szintjén.

Jómagam Jakó professzor sugallatára a Szilágy megyei iskolázás, oktatás középkori történetének kutatására, feldolgozására vállalkoztam. Közelebről a volt zilahi kollégium évszázados működéséről tanúskodó forrásanyag feldolgozására gondoltam. A kollégium diákjainak aláírási jegyzőkönyve (*Matricula*) 1646-tól megszakítás nélkül maradt fenn, tanulmányozása értékes fényt vetet a középkori Kraszna, Belső-Szolnok és Közép-Szolnok (ahonnan a tanulók nagy része kikerült) művelődéstörténetének egyes kérdéseire: az iskola, iskolázás szerepe, az értelmiség kialakulására, társadalmi származására, arra, hogy a diákság hogyan illeszkedett bele a művelődési életbe és milyen szereppel az iskolák elvégzése után. Sajnos, a jelzett földrajzi terület még a legújabb szakközleményekben is elhanyagolt, fehér folt.

A zilahi gimnázium diáknévsorainak feldolgozása véleményem szerint feltétlenül megköveteli az itt végzett tanulók további sorsának kutatását is. Ismert dolog, hogy, másodfokú gimnázium lévén, végzett tanulói a kollégium két utolsó évét a debreceni, kolozsvári vagy nagyenyedi iskolákban folytatták, jogot nyerve az egyetemjárásra (*peregrinatio academica*), a továbbtanulásra. Hova kerültek, akik megmaradtak a zilahi hat osztállyal (jó részük néptanító vagy pap lett), visszatértek-e a teljes jogú tógás diákok a hepehupás Szilágyságba, vagy folytatták tanulmányukat külföldi egyetemeken: ez lenne a másik kutandó és megválaszolendő kérdés.

Az első kérdésre adandó felelet fényt derítene e táj népiskoláinak szerepére és jelentőségére, hiszen ezek kis diákjai alkották a „nagy“ iskola utánpótlását. Ugyanez megkönnyítené a tanítónévsorok helységenkénti összeállítását is.

A zilahi gimnázium a középkor folyamán nem élvezte a mecénás fejedelmek jelentős anyagi támogatását. Költségeit mindenkoron a város és környékének lakossága biztosította. Így vált *közügygé*, közösségi kérdéssé fenntartása, működése. A Szilágyság ezen alma matere mindenkoron az emberi helytállás útravalójával indította el diákjait az életbe (lásd Ady Endre versét: *Üzenet egykori iskolámba*), és elvárta, hogy végzettjei becsülettel helyt is álljanak, egész emberek legyenek. Ez a szellemi erő, közösségi összetartás megérdemelné, hogy maradandó írásbeli emléket állítsunk neki.

„Kezdő kutatók is bekapcsolódnak“

SIPOS GÁBOR: Magam is a konkrét feladatok kitzéséhez szeretnék hozzájárulni. Öröndetes tény, hogy a szatmári és a székelyudvarhelyi iskolák diáknévsorai — mint hallottuk — nem sok idő múltán nyomdába kerülhetnek, s ha jól értettem, a zilahi gimnáziumé szintén. A kolozsvári református kollégium diákjainak névsorát Török István már e század elején közzétette. Az erdélyi középfokú oktatás alapos megismerése azonban nem képzelhető el az összes fennmaradt diáknévsorok kiadása nélkül. Marosvásárhelyen élő történészeink az e munkából rájuk váró részt, az ottani kollégium protokollumainak feldolgozását a közeljövőben bizonyára elvégzik. Sorra kerülhet majd a *szászvárosi schola particula* albu-

mának kiadása is, erre valószínűleg nekem kell vállalkoznom. Remélhetőleg más nagy múltú középiskolák — például a kolozsvári volt piarista líceum — diáknévsorai is előbb-utóbb avatott gondozóra találnak.

A falusi kisiskolák hálózatának Sebestyén Kálmán javasolta földterítésére véleményem szerint az a járható út, amelyen e kérdéskör kutatói már el is indultak: egy-egy történelmileg kialakult közigazgatási egység iskoláinak föltérképezése, népoktatási sajátosságainak meghatározása. E cél elérésének egyik legfontosabb feltétele máris adott a rendelkezésünkre álló, kellő gazdagságú levéltári forrásanyagban. Mivel az iskolatörténeti források természete lehetővé teszi, hogy szakszerű irányítás mellett kezdő kutatók is bekapcsolódjanak e munkába, egyúttal a másik fontos feltételnek, a történész-utánpótlásnak is eleget tehetünk.

„Iskolatörténeti adatbank“

KÖLLŐ KÁROLY: Az előttem szólók nagy gondossággal tárták fel azt a gazdag hajszalgyökér-hálózatot, amellyel az iskolatörténet nemzetiségi önismeretünknek szinte minden vetületét átjárja. Elvétele esett szó azonban arról, miszerint a *Nagyenyedi diákok 1662—1848* és az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* az 1979-es esztendő talán legosztatlanabb könyvsikerének számítanak, ugyanis az értő és értékelő szakbírálatok mellett olyan élménybeszámolók is napvilágot láttak a romániai magyar sajtóban, mint Tonk Sándor művéről a nagyváradi *Fáklya* hasábjain megjelent recenzió, amelynek végső kicsengése az volt, hogy a bihari olvasóközönségnek igaz gyönyörűségére szolgálna, ha szűkebb pátriája iskoláinak múltját is feldolgozná valaki.

E „jámbor óhaj“ mögött azonban valós nehézség húzódik meg, nevezetesen az, hogy a nyugati végek — régi történelmi nevén a Partium — iskoláinak sokkal viszontagságosabb sors jutott osztályrészül, mint a több évszázados folytonossággal büszkélkedhető belső-erdélyi kollégiumoknak, s következésképp az iskolatörténeti dokumentáció is osztozott az iskolai gyűjtemények, illetve a tanulóifjúság sorsában: a szélrózsa minden irányába szétszóródott. Kezdő tanár koromban magam is szemtanúja voltam annak a sziszifuszi erőfeszítésnek, amellyel Szász Károly művészet-történész, az állami levéltárak nagyváradi fiókjának akkori vezetője igyekezett begyűjteni a hatáskörébe tartozó bihari és szilágysági iskolaközpontok kallódó művelődéstörténeti dokumentumait. Mint a tanügyi dolgozók szakszervezetének tartományi kultúrfelelőse, magam is megpróbáltam az átmenetileg gazdátlanra vált régi iskolai könyvtárak anyagát megmenti.

Arról, hogy ilyen irányú próbálkozásaink mennyire sovány eredményre vezettek, kézzelfoghatóan akkor győződtem meg, amikor az 1960-as évek elején egy közös román—magyar akadémiai kutatócsoport tagjaként Juhász Gyula nagyváradi működésének hivatalos okmányait szeretttük volna áttekinteni. Annál termékenyebbnek bizonyult viszont az addig kellőképpen ki nem aknázott közvetett forrás, a volt tanítványok visszaemlékezéseinek számbavétele, ugyanis rövid néhány nap leforgása alatt nemcsak Juhász Gyula tanári munkájára vonatkozóan sikerült Nagyváradon és Aradon számos ismeretlen adalékot lejegyeznünk (amint erről a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1964. 2. számában hírt adtam), hanem akarva-akaratlanul betekintést nyertünk abba az elkeseredett harcba is, amelyet a szabadgondolat hívei a hagyományosan liberális Premontrei Gimnáziumban s a vele egy fedél alatt működő Királyi Jogakadémián vívtak a maradiakkal.

E személyes tapasztalatból kiindulva úgy vélem, hogy mindannyian, akiknek nem fő kutatási témánk az iskolatörténet, hozzájárulhatunk az immár veszendőbe ment elsődleges források pótlásához azáltal, hogy rendszeresen és szervezett formában felhívjuk az érdekeltek figyelmét a saját pázmánk művelése közben előbukkanó iskolatörténeti adatokra. Hogy csak a nagyváradi iskolázás múltjánál maradjunk, példának okáért a XVIII. század utolsó évtizedeire, a XIX. század elejére vonatkozóan rendkívül érdekes adatokat tartalmaz Fessler Ignác Aurél 1826-ban megjelent önéletrajza, a *Rückblicke auf seine siebzehnjährige Pilgerschaft*, amely Kolozsvárott is hozzáférhető az 1851-es második, bővített kiadásban. Ő a kapucinusoknál tanult két éven keresztül bölcséletet, de kapcsolatba került a római katolikus káptalan pragmatikus történetírói munkásságot folytató tagjaival is, és egész későbbi világszemléletére elhatározó hatást gyakoroltak azok az olvasmányok, amelyek egy felvilágosult polgárasszonytól kapott kölcsön. Ugyanerre a korra vonatkoznak Gheorghe Șincai Nagyváradon íródott önéletrajzi elégiája és a Jogakadémia professzorának, Fáber Antalnak latin nyelvű verses visszaemlékezései (az előbbiről bővebben írtam a *Nyírk* 1968. 2. számában). S ha az eddig felsorolt nyomtatott forrásokon kívül csupán a kolozsvári közgyűjteményekben hozzáférhető kéz-

iratos hagyatékokat (például Keresztesi József naplótöredékeit, Tokody Antal volt nagyváradi tanfelügyelő irományait stb.) is figyelembe vesszük, akkor felcsillan a remény, hogy legalább kaleidoszkópszerűen az olyan iskolák történetét is össze lehet majd állítani, amelyeknek könyv- és levéltári gyűjteményei megsemmisültek. Eppen ezért őszinte örömmel kell fogadnunk Jakó Zsigmond professzornak azt a kijelentését, miszerint a gondozásában megjelenő *Művelődéstörténeti tanulmányok* sorozat kötetei a továbbiakban „iskolátörténeti adatbank” szerepét is betölthetnék.

Zárószó

BENKŐ SAMU: Nem fogadatlan prókátorként, hanem a szerkesztőség felkérésére vállalkozom ennek a hosszúra nyúlt megbeszélésnek a berekesztésére. Nem ismételtem el az itt elhangzott, értékelő (kritikailag értékelő) megjegyzéseket, sem az iskolátörténeti kutatásaink feladatait körvonalazó, módszertani megújulását sürgető-bátorító fejtegetéseket, és mondandómban csupán néhány általános jellegű megállapításra szoritkozom.

1. A mi magyar nemzetiségi iskolátörténeti feltáró és értékelő munkánk nem valami elszigetelt öntevékenység, hanem szorosan kapcsolódik a romániai művelődéstörténeti kutatásokhoz. A tudománypolitikai feladatok homlokterében már hosszú évek óta a szintézisek, a kézikönyvek állanak. Az *Istoria României* (1960—1964) című traktátus első négy kötetének a megjelenésével a rendszerezés igényével fellépő nagy összefoglaló művek korszaka köszöntött be. Csakhogy ezekhez nélkülözhetetlenek a megbízható előtanulmányok. Eppen ennek a traktátusnak, elsősorban művelődéstörténeti fejezeteinek az írásakor, szerkesztésekor merült fel — többek között — az az igény, hogy a romániai magyar iskolátörténet is (más kulturális eredményeink mellett) történelmi súlyához méltóan kerüljön tárgyalásra. Kedves személyes emlékem, hogy a harmadik kötet szerkesztésekor annak főszerkesztője, néhai Andrei Oțetea akadémikus milyen eréllyel igényelte és szorgalmazta az erdélyi magyar kultúra történetének adatokban gazdag bemutatását.

Ismételtem: magyar iskoláink múltjának feltárása szervesen illeszkedik az országos tudománypolitika fővonulatába.

2. Rendkívül örvendetes, hogy ezen a mai megbeszélésünkön már elért eredmények alapján, nyomtatásban megjelent dolgozatok, könyvek elemzéséből kiindulva szemrevételezhetjük a ránk váró további feladatokat. Így az eljövendő kutatásoknak az a rangsora is, amit Jakó Zsigmond előtünk felvázolt, eddig elért eredményekre és már munkába vett témákra alapozódik. A kutatási feladatok sokfélesége, az iskolátörténeti bűvárlat esetében nélkülözhetetlen interdiszciplináris módszerek kidolgozása, illetőleg további finomítása megköveteli a szakemberek jó együttműködését. Ezért is jelentős ez a mai *munkaértekezletünk*. Hadd hangsúlyozzam, hogy a folyamatban lévő munkák apró erecskéit együttes erővel közös meder felé kell terelnünk, mégpedig úgy, hogy minden részletre figyelmezzünk: ne maradjanak ki korszakok, ne hanyagoljunk el tájegységeket, vidékeket, az abc-otaktástól az akadémiai szintig az iskoláztatás belső szerkezetére is terjedjen ki vizsgálódásunk és — mivel a múltban az oktatás Erdélyben erősen kötődött az egyházakhoz — egyforma intenzitással kutassuk a különböző felekezetek iskoláinak a történetét.

Az elért eredmények már mércének is tekinthetők. Úgy látom, valamennyien egyetértünk abban, hogy fő feladatunk az iskolátörténeti forrásbázis további bővítése és ezen belül a régi, kézírásos diáknévsorok közzététele. Ebben a munkában a *Nagyenyedi diákok 1662—1848* című kötetet kell mértéknek tekintenünk. Ez a könyv mérték mindenekelőtt a színvonal tekintetében. Mert aztán azt, hogy a készülő hasonló kiadványok bevezető tanulmányát egyik-másik szerző miképpen írja meg, természetesen éppen úgy meghatározzák a tárgyalt iskola sajátosságai, mint a publikáló kutató egyéni hajlama, érdeklődési köre és betüvető készsége. Eleve elutasítva tehát az uniformizálást, hangsúlyozandónak vélem, hogy valamennyi esetben, a jövőben is, gyümölcsözőnek ígérkezik a jól bevált történeti statisztikai vizsgálódás, és az olvasók érdeklődésére tarthat számot, ha az iskola belső életrajza új, eddigelé ki nem aknázott információkra épül.

3. Nem akarok elméleti kérdések fejtegetésébe bocsátkozni, mégis egy itt felmerült problémát — úgy érzem — nem hagyhatok szó nélkül. Csak hálások lehetünk Herédi Gusztávnak a figyelmeztetésért, hogy iskolátörténeti kutatásainkban ne feledkezzünk meg az egyetemes történeti összefüggésekről, arról, hogy kultúránk az európai művelődés ölen alakult-fejlődött. Ezzel természetesen egyetérték, de Herédinek azt a sugalmazását, hogy a „kelet-európaiság” fogalmáról, lévén „durva sabloneröltetés”, mondjunk le, nem tudom elfogadni. Azért nem, mivel Európa történelmi fejlődése nem volt egységes és együtemű. Csak mellékesen jegy-

zem meg: Herédi mint újságíró nem írt volna annyiszor az iparfejlesztés, okszerű mezőgazdaság oly sok apróbb-nagyobb, de mindig jelenvaló (a szocialista építés idején jelenvaló!) gondjáról, ha teszem azt a kapitalista termelési mód nálunk is betöltötte volna azt a gazdaságépítő történelmi funkciót, mint amit például Angliában (tehát Nyugat-Európában) betöltött. Vajon nem kellett nálunk a szocialista forradalomnak feudális maradványokat is felszámolnia? Vagy egy művelődéstörténelmi példa: az itt szóba hozott holland szerző könyve nem azt bizonyítja, hogy tőlünk tömegesen mentek a diákok Nyugatra tanulni, de tőlük hozzánk csak hébe-hóba jött egy-egy tanár vagy diák?

A történelmi irodalom éppen a feudalizmus hosszú korszakára tekintve, az agrárfejlődés elütrő és tudományosan definiálható sajátosságai alapján állapítja meg Európában az egyenlőtlen fejlődés tényét, de Kelet-Európa (s e fogalmat tovább finomítva beszél a szakirodalom Középkelet-Európáról, Délkelet-Európáról, Északkelet-Európáról) esetében azt is hangsúlyozza, hogy kívánatos fejlődését hosszú időn keresztül három soknemzetiségű (a török, a cári és a Habsburg-)birodalom évszázadokig tartó önkényuralma, makacs történelmi jelenléte hátráltatta.

Ami pedig Veres Pétert illeti, ő pontosan tudta, hogy az alföldi parasztság múltjában mit jelentett a török hódítás.

4. Iskolatörténelmi kutatásaink jövője nagymértékben függ attól, hogy a kis műhelyekben, szerte az országban milyen intenzitású és minőségű *egyéni munka* folyik. Örvendetes volt hallanunk itt, hogy tudományos intézeti belső munkatársak termunkákba illeszkedő kutatásai mellett középiskolai tanárok, könyvtárosok munkahelyük múltjának kutatásával, a kezük ügyében szunnyadó iskolatörténelmi források megváltásával a hasznos közéleti cselekvésnek és a benső örömszerzésnek milyen kitűnő lehetőségeit fedezték fel. Ezek az áldozatvállaló egyéni munkák hozhatják létre a várva várt műveket: a részlettanulmányokat, a forráspublikációkat és — ha álmaink nem csálnak meg — a monografikus összefoglalásokat. Gondolom, a Kritérium is várja a megszülető munkákat, hiszen gyakorlata bizonyossága szerint csak kézirat birtokában tud könyvet kiadni. S mi több: jó könyv csak jó kéziratból lesz.

Befejezésül Juhász professzor szavait ismétlem: iskoláinknak századokon keresztül fenntartó ereje volt a szeretet, mely körülvette őket. Bízunk benne, hogy iskolatörténelmi kutatásainkban is anyagi erővé válhat a szeretet és a hála, melyet egykori iskolánk iránt érzünk. És ez egyben bizonyossága lehet annak is, hogy az Apáczai Csere-féle felismerés az iskolák felette hasznos voltáról (de summa scholarum necessitate) — számunkra is korparancs.

